

Eliza TARARY

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy

OBRAZ CZŁOWIEKA W KONSTRUKCJACH PORÓWNAWCZYCH Z KOMPONENTEM ZOONIMICZNYM

„Językowy obraz świata jest strukturą pojęciową, charakterystyczną dla każdego języka, za pomocą której ludzie mówiący tym językiem ujmują (klasyfikują, interpretują) świat” (Grzegorzczkowska 1999: 45). Strukturę tę konstytuują różne składniki, z których najważniejsze to przede wszystkim słownictwo, jako swoisty klasyfikator świata, konotacje semantyczne, a więc cechy kojarzone z desygnatami nazw, a także antropocentryczny punkt widzenia, wedle którego człowiek to najważniejszy i najlepszy składnik świata istot żywych. Język jako sposób postrzegania świata, sposób myślenia o nim, za pomocą danych językowych pozwala człowiekowi pokazać, jak ocenia siebie, jakie wartości preferuje czy odrzuca (Tokarski 1991: 145). W faktach językowych takich jak metafory, derywaty czy frazeologizmy, zawarte są nie tylko oceny, emocje, ale i wartościowanie. Sytuuje się ono wg Tokarskiego pomiędzy kategoriami „człowiek dobry, wartościowy” a „człowiek zły, mało wartościowy”. Człowiek może być mniej lub bardziej wartościowy pod jakimś względem. Jako centralny element świata jest więc najlepszą istotą, przeciwstawianą światu zwierząt, który uważany jest za gorszy. Jak pisze Z. Kempf, „język nasz wprowadził dla zwierząt wyrazy „gorsze”, dla ludzi zaś „lepsze”, bo człowiek *umiera*, zwierzę zaś *zdycha*; człowiek *je*, a zwierzę *zre* (...)”. Źródłem pejoratywnych, deprecjonujących wyrazów dla sfery zwierzęcej było wrodzone człowiekowi poczucie dumy z własnej wartości (Kempf 1985: 125–126). W faktach językowych „dokonuje się projekcja wartości obowiązujących w świecie ludzkim na świat zwierząt. Człowiek stara się ten hierarchicznie niższy świat uporządkować (...) na swój obraz i swoje podobieństwo” (Tokarski 1991: 154).

Charakteryzowanie człowieka za pomocą, mówiąc najogólniej, leksyki zwierzęcej obecne jest między innymi we frazeologizmach. To właśnie większość metafor i porównań, które utrwaliły się we frazeologii, opisuje świat z perspektywy człowieka. Jednak zazwyczaj przypisanie człowiekowi cech zwierzęcia, porównanie człowieka do zwierzęcia wiąże się z negatywnym wartościowaniem (Pajdzińska 1990: 60–61).

Zgodnie z klasyczną typologią frazeologizmów Stanisława Skorupki według kryterium semantycznego wyodrębnia się połączenia wyrazowe stanowiące związki frazeologiczne luźne, w których poszczególne człony mogą się dowolnie wymieniać, związki frazeologiczne łączliwe, które nie tworząc połączeń stałych, łączą się w związki częste, oraz związki frazeologiczne stałe, w których nie można wymienić żadnego składnika (Skorupka 1952a: 17–19). Z kolei uwzględniając strukturę połączeń wyrazowych, dzielą się one na związki werbalne i nominalne. W związkach werbalnych jednym z komponentów jest czasownik. Jeśli element werbalny w związku frazeologicznym jest odpowiednikiem zdania prostego, to takie połączenie wyrazowe nazywa się frazą¹. Natomiast jeśli wokół elementu werbalnego skupia się grupa wyrazów (łączyjących się z sobą w związki zgody lub przynależności), wtedy mamy do czynienia ze zwrotem. Związki nominalne, a więc połączenia związanych blisko znaczeniowo przynajmniej dwóch wyrazów, to wyrażenia². Gdy jeden ze składników wyrażenia, zwrotu lub frazy ma charakter porównania, to całość uważana jest za porównawczą. Sfrazeologizowane porównania sytuowane są na pograniczu frazeologizmów stałych i łączliwych (Skorupka 1952b: 14–21).

Podstawę materiałową analizy stanowią konstrukcje porównawcze z komponentem zoonimicznym. Pozyskano je ze *Słownika porównań* Mirosława Bańki³. Jak pisze autor w przedmowie do pierwszego polskiego słownika porównań, „porównania nie tylko są stare jak świat, ale też świat odbija się w nich jak w lustrze. Ścisłej biorąc, odbija się w nich

¹ Skorupka wyróżnia frazy proste i złożone, bezorzeczeniowe i eliptyczne.

² Wśród wyrażeń Skorupka wyodrębnia: połączenia typu rzeczownik + rzeczownik w dopełniaczu, rzeczownik + przymiotnik; połączenia przyimków z rzeczownikami i rzeczowników z przyimkami; określenia przymiotników przez przysłówki i przysłówków przez przysłówki.

³ Źródłami materiału były: *Imny słownik języka polskiego* Mirosława Bańki, *Słownik języka polskiego* red. Mieczysław Szyczak (oba w wersji elektronicznej), *Słownik frazeologiczny języka polskiego* Stanisława Skorupki, *Nowa księga przysłów polskich* red. Julian Krzyżanowski, Korpus Języka Polskiego PWN.

subiektywny obraz świata widziany oczami człowieka i przepuszczany przez filtr języka” (Bańko 2007: 8).

Przedmiotem rozważań uczyniono niegradacyjne porównania doczasownikowe z zaimkiem *jak*. Zdecydowana większość konstrukcji porównawczych ma schemat składniowy w postaci $N_1 - V - jak - N_2$ (Adj/wyr. przyimkowe). Pozycja N_1 wypełniana jest zazwyczaj rzeczownikiem oznaczającym człowieka, zaś N_2 – nazwą zwierzęcia. Komponent zoonimiczny bywa uzupełniany przez dodatkowe określenie w postaci przymiotnika lub wyrażenia przyimkowego. Zebrany materiał charakteryzuje się dużą wariantywnością. Dotyczy to zarówno komponentu werbalnego, jak i nominalnego zoonimicznego. Wariantywność ta nie wpływa jednak na znaczenie struktur porównawczych.

W analizowanych konstrukcjach jako człon porównawczy występują nazwy przeróżnych zwierząt, należące do różnych gromad w systematyce zwierząt. Wyróżnić można nazwy ssaków, ptaków, gadów, płazów, ryb, owadów oraz innych mniej zorganizowanych gromad. Jednak większość nazw zwierząt w użyciu metaforycznym czy porównawczym wartościuje negatywnie. Związane jest to z opozycją *człowiek* ‘istota dobra’ : *zwierzę* ‘istota zła’. Uwidacznia się to i w nazwach gatunków, i w rodzajowej nazwie *zwierzę*.

W ramach poszczególnych gromad pojawiły się następujące nazwy zwierząt: ssaków: *bóbr, hipopotam, jeź, koń, kot, koza, królik, lew, lis, małpa, muł, mysz, niedźwiedź, norka, osioł, owca, pies, sarna, skunks, słoń, suseł, szczur, świnia, tur, wilk, zając, żbik*; ptaków: *gęś, gołąb, indyk, jastrząb, kaczka, kanarek, kruk, kura, papuga, paw, perkoz, sęp, skowronek, słowik, sójka, sroka, struś, wrona, wróbel*; gadów: *kameleon, wąż, żółw, żmija*; płazów: *żaba*; ryb: *piskorz, sardynka, śledź*; owadów: *bąk, ćma, konik polny, mrówka, mucha, osa, pchła, pszczoła, szarańcza, wesz*; innych: *kleszcz, pijawka, rak, ślimak*. Wspomnieć również należy o nazwach zwierząt uwzględniających płęć: *byk, kobyła, krowa, wieprz, wół, odyniec, kogut, kozioł, cap, baran* czy wiek: *cielę, prosię, źrebak, gąsienica*.

Słownik symboli Władysława Kopalińskiego za Biblią podaje podział zwierząt na czyste, a więc takie, które można jeść i złożyć Bogu w ofierze (np. bydlę domowe, gołąb, koza, kura, mrówka, osa, owca, pszczoła, sarna, skowronek, szarańcza, wróbel⁴) oraz nieczyste, których jeść i skła-

⁴ W. Kopaliński wymienia więcej przykładów zwierząt czystych i nieczystych. Jednak przytoczono tutaj tylko te, które pojawiły się w zebranych materiale badawczym.

dać Bogu w ofierze nie wolno (np. koń, kot, królik, lis, lew, mała, mysz, niedźwiedź, osioł, pies, słoń, świnia, wilk, zając, żaba) (Kopaliński 1999: 499).

Jak już wspomniano, nazwy zwierząt mają zazwyczaj konotacje negatywne. Tylko w nielicznych przypadkach pojawiają się konotacje wartościujące pozytywnie. Pozytywny ładunek emocjonalny niosą z sobą takie wyrazy, jak *mrówka*, *pszczoła*, *wół*, które konotują pracowitość, czy też *lew* i *tur* – konotujące odwagę, siłę i waleczność. Natomiast negatywne wartości przejawiają się poprzez następujące cechy: bojaźliwość (mysz, struś, zając), drapieżność (jastrząb, sęp, wilk), powolność (jeź, rak, ślimak, żółw), okrucieństwo, podstępność, dzikość, służalczość (lis, mała, pies, świnia), małą sprawność intelektualną (cap, ciele, koza, muł, osioł), niską ocenę sprawności fizycznej czy wyglądu (bawół, byk, kobyła, niedźwiedź, słoń), złośliwość, opryskliwość (np. osa), podłość, fałsz, podstępność (wąż, żmija), wyzyskiwanie (np. pijawka) (Tokarski 1991; 1999; Kopaliński 1999).

Cechy przypisywane zwierzętom w przytoczonych przykładach przenoszone są na człowieka, co skutkuje jego negatywną charakterystyką moralną. Jednak żeby obraz istoty ludzkiej stał się pełniejszy, warto uzupełnić go o sposoby zachowania się i sposoby bycia. Dokonać tego można dzięki obrazom zwierząt, które wykorzystywane są w porównaniach do zilustrowania człowieka.

Człony werbalne występujące w zwrotach porównawczych odnoszą się do przeróżnych zachowań człowieka. A. Nowakowska wyszczególniła dwie duże grupy czasowników – ruchu oraz te oznaczające wydawanie dźwięków (Nowakowska 2003: 100). Jednakże zebrany materiał pozwala wyróżnić kilka innych, zwłaszcza związanych z zaspokajaniem potrzeb fizjologicznych, wykonywaniem czynności fizjologicznych, jak i odnoszących się do zachowań iście ludzkich.

W zwrotach dowerbalnych najliczniejszą grupę stanowią czasowniki ruchu. Dużym stopniem ogólności charakteryzują się czasowniki *ruszać* i *poruszać*. W konstrukcjach *porusza się ktoś jak niedźwiedź*, *rusza się /porusza się ktoś jak słoń w składzie porcelany* czy *rusza się ktoś jak mucha w smole* dopiero człon porównawczy sugeruje, że chodzi tu o ruch niezgrabny, niezdatny, powolny czy ciężki. Konkretyzacja ruchu widoczna jest w kolejnych porównaniach zawierających czasowniki *skakać*, *pływać* czy *pełzać*, ale także te, które można pogrupować jako związane z bieganiem – *biegać*, *gnać*, *latać*, *mknąć* oraz chodzeniem – *chodzić*, *iść*, *stąpać*, *wlec się*. Ruch wy-

rażony przytoczonymi czasownikami w części porównawczej konstrukcji obrazowany jest nazwami zwierząt konotowanymi z różnym sposobem poruszania się (uzależnionym od stopnia organizacji gromady, do której należy dane zwierzę), np. gąsienica, kaczka, konik polny, koń, kot, koza, małpa, mucha, niedźwiedź, pchła, ryba, sarna, słoń, wąż, wróbel, zając, żaba, żbik, żmija, żółw.

Dlatego też: można biegać nie tylko szybko (*gna ktoś jak chart/koń, mknie ktoś jak sarna/zając*), ale jednocześnie lekko (*biegnie ktoś jak sarna*) i niespokojnie (*lata/gania/biegnie ktoś jak kot z pęcherzem*), chodzić czy iść można ciężko czy niezgrabnie (*stapa ktoś jak niedźwiedź, chodzi ktoś jak kaczka*), wolno lub nawet bardzo wolno (*stąpa ktoś jak żółw, idzie ktoś jak żółw, wlecze się ktoś za kimś jak żółw*), ponadto dumnie (*stąpa ktoś jak paw*) czy tyłem (*chodzi ktoś jak rak*). Kolejnymi przykładami ruchu horyzontalnego są pełzanie (*pełźnie ktoś jak wąż/robak/gąsienica/żmija*) oraz pływanie na przykład wyśmienite (*pływa ktoś jak ryba*). Natomiast ruch wertykalny odbywa się jedynie podczas skakania, które może być wysokie (*skacze ktoś jak pchła*) lub nie (*skacze ktoś jak żaba*), zwinne (*skacze ktoś jak małpa*) i jednocześnie lekkie (*skacze ktoś jak konik polny/wróbel/koza*) i szybkie (*skacze ktoś jak kot/żbik*).

Dźwięki wydawane przez ludzi i zwierzęta zdecydowanie się różnią. Tylko człowiek potrafi wytwarzać dźwięki artykułowane. Poza mową charakteryzuje go także umiejętność naśladowania odgłosów zwierząt. Jeśli chodzi o grupę czasowników związanych z wydawaniem dźwięków, to znalazły się w niej: *beczeć, krakać, piać, ryczeć, rzeć, skamleć, syczeć, śpiewać, wyć, wrzeszczeć*. Tym samym człowiek zobrazowany został na podobieństwo: barana, koguta, konia, kota, kozy, kruka, lwa, prosięcia, tura, węża, wrony czy żmii. Poza „zwykłym” naśladowaniem zwierzęcych odgłosów (*rzy ktoś jak koń, pieje ktoś jak kogut, beczy ktoś jak baran/koza, syczy ktoś jak wąż/żmija, kracze ktoś jak kruk/wrona*), dźwięki wydawane przez człowieka mogą być głośne (*ryczy ktoś jak lew/tur/dziki zwierz/zarzynane zwierzę, ryczy ktoś jak wół/bawół*), przeraźliwe (*kwiczy ktoś jak zarzynane prosię, wrzeszczy ktoś jak kot w marcu*) czy przepełnione żalością (*skamle ktoś jak pies, wyje ktoś jak pies, kwili ktoś jak pisklą*). Dźwiękiem jest również śpiew, a ten może być piękny (*śpiewa ktoś jak słowik/kanarek/skowronek*), bądź brzydki (*beczy ktoś jak baran/koza, pieje ktoś jak kogut*).

Kolejna grupa czasowników w porównaniach dowerbalnych wiąże się z wykonywaniem czynności fizjologicznych, np. patrzeć można z pogardą (*patrzy ktoś na kogoś jak na robaka*) lub bezmyślnie (*gapi się ktoś jak*

cielę na malowane wrota, gapi się ktoś jak sroka w gnat/kość, wpatruje się ktoś w jakąś osobę jak sroka w gnat/w kość), bądź z zaspokajaniem podstawowych potrzeb fizjologicznych, na przykład snu czy jedzenia. Spać można bardzo mocno (*śpi ktoś jak suseł, chrapie ktoś jak suseł*) lub czujnie (*śpi ktoś czujnie jak zajęc, śpi ktoś jak zajęc pod miedzą*). Natomiast najeść się można do przesyty (*obżarł się ktoś jak świnią, obżarł się jak bąk*), jeść niekulturalnie (*je ktoś jak świnią*), bardzo mało (*je ktoś jak ptaszek/wróbelek*) lub w ogóle nie najeść się czy wręcz głodować (*pożywił się ktoś jak pies mucha*).

Wyróżnić można także grupę porównań z czasownikami, które charakterystyczne są tylko dla człowieka. Odnoszą się bowiem do wyrażania skrajnych emocji, na przykład rzewnego płaczu (*płacze ktoś jak bóbr*) i śmiechu (*rzy ktoś jak koń, obśmiał się ktoś jak norka*), wyrażania własnych opinii czy krytyki (*wrzeszczy ktoś na kogoś jak na łysą kobyłę, traktuje/czepia się ktoś czegoś jak rzep psiego ogona*), bezwstydnego kłamstwa (*kłamie ktoś jak pies, łże ktoś jak pies*), a także intensywnej nauki (*wkuwa ktoś jak dziki osioł*). Liczną grupę konstrukcji porównawczych stanowią odniesienia do pracy, na przykład ciężkiej (*haruje ktoś jak koń, haruje ktoś jak dziki osioł, orze ktoś jak wół, haruje ktoś jak wół, pracuje ktoś jak wół/koń, tyra ktoś jak dziki osioł/wół*). Ponadto można pracować wytrwale (*pracuje ktoś jak mrówka, pracuje ktoś jak pszczółka*) i dużo (*pracuje ktoś jak dziki osioł, pracuje ktoś jak głupi osioł*). Typowe tylko dla człowieka jest także picie alkoholu – może to odnosić się bądź do pojedynczego incydentu (*spił się ktoś jak świnią, opił się ktoś jak bąk, urznął się ktoś jak świnią/bydlę, upił się ktoś jak świnią/bydlę*), bądź do nałogu (*chla ktoś jak świnią*).

Omówione pokrótce konstrukcje porównawcze zawierają w swoim składzie człon porównawczy w postaci nazw zwierząt z różnych gromad systematyki zwierząt (ssaków, ptaków, gadów, płazów, ryb i innych mniej zorganizowanych organizmów zwierzęcych) oraz człon werbalny, którym najczęściej jest czasownik odnoszący się do ruchu, a także wydawania dźwięków, zaspokajania potrzeb fizjologicznych, wykonywania czynności fizjologicznych czy zachowań typowo ludzkich (np. wyrażanie emocji, uczenie się, picie alkoholu). Przykłady konstrukcji, w których nazwy zwierząt mają pozytywne konotacje, są nieliczne. Większość analizowanych struktur posiada negatywny ładunek emocjonalny, głównie przez cechy przypisywane zwierzętom przenoszone na człowieka (np. okrucieństwo, podstępność, dzikość), a także sposoby poruszania się (np. niezgrabnie, powoli) czy inne rodzaje aktywności (np. jedzenie ponad miarę, wydawanie różnych dźwięków). Zatem pomimo antropocen-

trycznego punktu widzenia, zgodnie z którym człowiek to najważniejsza i najlepsza istota żywa, obraz istoty ludzkiej, wyłaniający się z konstrukcji poddanych analizie w niniejszych rozważaniach, jest negatywny.

BIBLIOGRAFIA

- Bańko M., 2007, *Słownik porównań*, Warszawa.
- Grzegorzczukowa R., 1999, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 39–46.
- Kempf Z., 1985, *Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt*, „*Język Polski*”, z. 2–3, s. 125–144.
- Kopaliński W., 1999, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Krajewski L., 1982, *Synonimia porównań doprzymiotnikowych*, [w:] *Stołość i zmienność związków frazeologicznych*, praca zb. red. A. M. Lewicki, Lublin, s. 113–121.
- Nowakowska A., 2003, *Człowiek jak zwierzę. Sfranzeologizowane porównania doczasownikowe na podstawie Słownika frazeologicznego języka polskiego*, [w:] *Język a kultura*, tom 15, *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław, s. 97–102.
- Pajdzińska A., 1990, *Antropocentryzm frazeologii potocznej*, „*Etnolingwistyka*” 3, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 59–68.
- Skorupka S., 1952a, *Typy połączeń frazeologicznych*, „*Poradnik Językowy*”, z. 5, s. 12–20.
- Skorupka S., 1952b, *Typy połączeń frazeologicznych*, „*Poradnik Językowy*”, z. 6, s. 14–25.
- Tokarski R., 1991, *Wartościowanie człowieka w metaforach językowych*, „*Pamiętnik Literacki*”, z. 1, s. 144–157.
- Tokarski R., 1999, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 65–81.
- Tokarski R., 2001, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 342–370.

A MAN'S IMAGE IN COMPARATIVE CONSTRUCTIONS WITH A ZONIMIC COMPONENT

Summary

The article is an attempt at creating a man's image on the basis of verb-oriented comparisons with a zoonimic component. Comparative constructions selected from Mirosław Bańka's *Słownik porównań* [*Dictionary of Comparisons*] show a man in comparison to various animals. Similarities refer not only to personal qualities but, most of all, to man's conduct. A negative evaluation of animals is simultaneously rendered into man's negative profile.